

УДК 811.16:81–112+81'44

Т. О. Черниш,

доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології

Інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка,

бульв. Т. Шевченка 14, м. Київ, 01601, Україна,

тел. : +38 (44)239-33-02,

philology.knu.ua

ДО ПИТАННЯ ПРО ВНЕСОК АКАДЕМІКА О. С. МЕЛЬНИЧУКА У ТЕОРІЮ І МЕТОДОЛОГІЮ ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ТА ЕТИМОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ

Оцінюючи внесок О. С. Мельничука в розвиток теорії та методології порівняльно-історичних і етимологічних студій, авторка зосереджується на новаторських рисах гніздового підходу, застосовуваного ним у його власних дослідженнях у цій царині.

Ключові слова: гніздовий підхід, індоєвропейські мови, слов'янські мови, етимон, деривація, етимологія, порівняльно-історичне мовознавство, семантика, етимологія, звукові відповідності.

Нинішнього 2016-го року ми відзначаємо 95-ліття з дня народження уродженця Одещини, видатного славіста й етимолога, українського мовознавця академіка Олександра Савича Мельничука (1921–1997). 2016-ий рік є також ювілейним і для кількох наукових проєктів і подій, пов'язаних із іменем Мельничука. А саме: п'ятдесят років тому у Києві побачила світ колективна праця „Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов”. Це фундаментальна монографія обсягом близько 600 сторінок, одним із авторів і відповідальним редактором якої був О. С. Мельничук. Тридцять років минуло і з часу публікації іншої фундаментальної праці, де також одним із авторів і відповідальним редактором був Олександр Савич. Це

„Историческая типология славянских языков. Фонетика. Словообразование. Лексика. Фразеология” (Київ, 1986). Друга частина („Исторична типологія слов’янських мов. Словозміна. Синтаксис”) вийшла у 2008 р., уже після смерті вченого. Нарешті, виповнюється п’ятдесят років із дня виходу в світ його докторської монографії „Розвиток структури слов’янського речення” (Київ, 1966).

Усе життя Мельничука в науці було пов’язане з Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Туди він прийшов 1947 р., вступивши до аспірантури; тема його кандидатської дисертації була з синтаксису („Поняття речення в радянському мовознавстві”, захищена 1952 р.), а його науковим керівником був тодішній директор Інституту мовознавства, видатний славист акад. Л. А. Булаховський. І там же, після смерті Леоніда Арсенійовича в 1961 р., він очолив відділ загального та слов’янського мовознавства, яким він і керував потім упродовж усього свого життя. У цьому відділі Мельничуком та його колегами було, серед іншого, виконано такі планові наукові теми зі славістики. Першою з них було створення вже згаданої колективної монографії „Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов” (1966 р.), задум якої належав іще акад. Булаховському. „Вступ” фактично становить історію праслов’янської мови, охоплюючи її фонетику, словозміну, словотвір, лексику і синтаксис і простежуючи їх подальший розвиток у слов’янських мовах. Інша планова тема відділу загального і слов’янського мовознавства, теж задумана ще Булаховським, — це „Етимологічний словник української мови” у 7-ми томах. Робота над нею розпочалася 1964 р., планувалася вона на п’ять років, але, як це зазвичай і буває з лексикографічними проектами, вийшло так, що видання основних шести томів (від А до Я) розтяглося на три десятиліття, від 1982 до 2012 рр. [2]. Олександр Савич працював над словником — як один із його укладачів і як його головний редактор — до кінця свого життя, до останнього свого подиху. І саме Мель-

ничукові належить задум третього фундаментального проекту, що його реалізував очолюваний ним колектив славістів, – це вже згадана „Історична типологія слов’янських мов” у двох частинах.

Говорячи в цілому, доробок цього видатного лінгвіста виходить далеко за межі слов’янської та індоєвропейської компаративістики, включаючи також праці з теорії та методології мовознавства, філософії мови, лінгвосеміотики, історії та діалектології української мови, історії лінгвістики; він також був відповідальним редактором „Словника іншомовних слів” (Київ, 1974, перевидання 1977, 1985). У компаративістиці, поряд із історико-етимологічними студіями, він займався такими питаннями, як історія загальнослов’янських палаталізацій, генеза індоєвропейського вокалізму, сутність *s transitivus*, проблема праіндоєвропейських ларингальних та їхньої рефлексії тощо. Водночас О. С. Мельничук постійно приділяв увагу теорії і методології вивчення споріднених мов, зокрема їхньої лексики. При цьому український учений виявив себе як справжній новатор у царині порівняльно-історичного мовознавства, етимології, а також історичної типології. Новаторство Мельничука в теорії та практиці компаративістики й етимології виявилось у таких напрямках компаративних студій: 1. гніздовий підхід до історико-етимологічного вивчення лексики слов’янських і індоєвропейських мов; 2. теорія моноглотогенезису мов світу; 3. історична типологія слов’янських мов. У подальшому ми зосередимося на внеску Мельничука у перший із зазначених напрямків.

Історико-етимологічне вивчення слов’янської лексики в контексті великих етимологічних гнізд, у тому числі і гнізд із варіативними коренями (чи, як Мельничук їх називав, макрогнізд), на широкому матеріалі індоєвропейських мов, – це була тема, до якої він постійно повертався у своїх наукових пошуках [8]. Перша його публікація, присвячена цій тематиці, датується 1966 р.: це тези доповіді „Об одном из

перспективних видів етимологічних досліджень”, опубліковані – теж ювілейна дата – п’ятдесят років тому у збірнику конференції „Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии” (М., 1966) [5]; варто зазначити, що з виступу на цій же конференції, а потім із публікації цього виступу розпочала свій цикл гніздових досліджень і московська славістка Ж. Ж. Варбот). За свідченням учасників цієї конференції, доповідь Мельничука викликала велике зацікавлення і жваву дискусію [7]. І в останній праці Мельничука, виданій за його життя („Глибинні етимологічні зв’язки в лексиці слов’янських мов”, 1993 р.), Олександр Савич також порушує питання гніздового підходу в компаративістиці; ця праця була підготовлена як виступ на XI Міжнародний з’їзд славістів у Братиславі, а співавтором Мельничука була його дружина, теж відомий славіст і етимолог, Віра Титівна Коломієць, яка померла того ж року).

У акад. Мельничука є і розвідки, присвячені окремим гніздам (**kes-*, **uei-*, **mog-*), і суто теоретичні студії, хоча в останніх виклад теж може зосереджуватися довкола певного гнізда (приміром, іє. **bhā-* „говорити, розповідати” у його згаданій московській доповіді). Слід підкреслити, що для ученого етимологізування було передусім етимологізуванням у контексті встановлення, опису та аналізу складу і структури історико-етимологічних гнізд лексики. Це було суголосним із його переконанням, що саме питання, пов’язані з реконструкцією лексичного складу прамов, є найактуальнішими в сучасній компаративістиці. Його гніздову орієнтацію лише поглиблювала і зміцнювала робота над укладанням і редагуванням етимологічного словника, яка, з його погляду, давала можливість виявити найбільш гідні уваги гніздові угруповання.

Виступаючи у Москві 1966 р., Мельничук долучив гніздовий підхід – як четвертий – до виділених О. М. Трубачовим трьох основних різновидів етимологічних праць: до списку

цих різновидів (які включають створення етимологічних словників, етимологічні студії лексико-тематичних груп і встановлення етимології окремих слів) Мельничук приєднав і вивчення історико-етимологічних гнізд. Він зазначав, що гніздовий підхід є однією з двох взаємопов'язаних сторін етимологізування (іншою є зведення історично засвідчених слів до тих чи інших коренів); він також наголошував, що необхідність такого двоїстого підходу виникає одразу ж після науково достовірного встановлення коренів прамов, так що безперервне уточнення складу гнізд та характеру зв'язків між їхніми компонентами *та між окремими гніздами* [підкреслення наше. – Т.Ч.] складає основне і безпосереднє завдання всієї етимології як науки. При цьому в рамках гніздового підходу О. С. Мельничук виділяв дві можливі мети його застосування: перша з них полягала у перевірці вже запропонованих етимологій шляхом детального розгляду всієї сукупності слів, пов'язуваних із певним коренем, і, у разі незадовільної оцінки певної етимологічної версії, пошуку альтернативних гніздових пов'язань; інша мета, скерована не від слова до гнізда, а від гнізда до слова, полягає у пошуку нових слів для даного гнізда на підставі сукупності властивих даному гнізду етимологічних зв'язків [4, с. 194].

У науковій творчості Олександра Савича був присутній чинник, який лежав у підставі його тяжіння до застосування гніздового методу: тут заважив його інтерес до одиниць, які, з одного боку, виявляють певну зовнішню подібність, а також і ознаки безпосередньої або навіть і дуже опосередкованої семантичної пов'язаності, але водночас не вважаються такими утвореннями, що є поєднаними певними регулярними фонетичними (або морфонологічними) співвідношеннями та зв'язками і відтак розглядаються як генетично неспоріднені. Так, уже у своїх перших етимологічних розвідках, порушуючи питання про шляхи підвищення ефективності етимологічних досліджень, Мельничук указував, як на один із таких шляхів, на досі маловживаний синтетичний розгляд

великих груп таких слів споріднених мов, які виявляють фонетичну тотожність або помітну близькість своєї кореневої частини і в стосунку до яких можливе припущення про їхню етимологічну спорідненість. Такі переконання виникли унаслідок критичного осмислення ним того становища у компаративістиці взагалі й етимологічних студіях зокрема, коли реконструйована в результаті загальноприйнятої методики лексика прамов виступає у вигляді низки генетично ізольованих етимологічних мікрогнізд, які пов'язуються з індоєвропейською прамовою, з одного боку, а дуже велика кількість лексем у кожній індоєвропейській мові залишається без задовільної етимологічної інтерпретації. У загальному методолого-теоретичному плані причина цього становища полягає, на думку вченого, у намаганні застосувати традиційний апарат компаративістики до вивчення процесів становлення прамов, не беручи при цьому до уваги те, що дані процеси, хронологічно близькі до найдавнішого стану початкової мови людства, могли істотно відрізнятись від більш пізніх шляхів мовної еволюції, через що не можна механічно переносити на них уявлення про семантичні й фонетичні властивості і типологічні закономірності більш пізніх періодів [6, с. 99] (у контексті цих міркувань можна згадати і думку проф. О. Ф. Лосева про неможливість неісторичної типології [1]). Зокрема, виключення можливості дії архаїчних звукових законів, а також і деяких інших закономірностей формування структури індоєвропейського кореня, які зберігаються у вигляді реліктових явищ, не дозволяють адекватно визначити природу та межі варіативності даного кореня і відтак об'єднати як генетично споріднені такі достатньо близькі і навіть майже тотожні утворення, як лат. *castro* „обрізаю”, дінд. *śásti* „ріже, вбиває”, з одного боку, і псл. **česati, kositi, kosa, kosterь*, латис. *kasīt* „чесати, шкребти, рити”, з іншого, гр. *κεάζω* „розщеплюю”, *κείω* „тс. ”, *keskíon* „вичіски” та ін. [3, с. 8–9].

Серед обстоюваних ним нових засад встановлення глибинних етимологічних зв'язків необхідно згадати: 1) принцип

необов'язковості прямої відповідності між якістю голосних у порівнюваних коренях, пов'язаний з положенням про відсутність у прапрамові (тобто мові, генетично первісній щодо праіндоевропейської та інших) фонологічного розрізнення голосних; 2) принцип відповідності кореневої приголосної цілій групі артикуляційно близьких фонем (а не одній певній фонемі), котрий впливає з явища етимологічного паралелізму (тобто тотожності місця та функції у структурі кореня) груп приголосних, які розрізняються здебільшого за однією диференційною ознакою, такою, як дзвінкість / глухість, аспірованість / неаспірованість проривних та палатальність / непалатальність задньоязикових; 3) принцип множинності інфіксів, що спирається на відкриття дедалі більшої кількості свідчень про існування в індоевропейській прамові, поряд із інфіксом *-n-*, також інфіксів *-m-*, *-r-*, *-l-* та ін. Наслідком застосування О. С. Мельничуком цих принципів стало істотне, у порівнянні з класичною теорією компаративістики, розширення уявлення про межі видозмін і, відповідно, варіативності звукового складу пракоренів.

Отже, дослідження складу та структури етимологічних гнізд і розробка пов'язаної з цими дослідженнями теоретичної та методологічної проблематики дозволили Мельничуку зробити важливий внесок не лише в актуальну справу реконструкції лексичного фонду прамов, а й у інші галузі сучасної компаративістики, такі, як порівняльно-історична фонетика та вчення про будову кореня у прамовах різного ступеня хронологічної глибини. Яскравим прикладом такого комплексного результату застосування ним гніздового методу може служити одна з його пізніших робіт, доповідь на VIII Міжнародному з'їзді славістів (Загреб – Любляна, вересень 1978 р.) „Етимологічне гніздо із коренем **uei-* у слов'янських та інших індоевропейських мовах”, у якій вчений обґрунтовує існування в індоевропейській прамові особливого типу фонетичного кореневого варіювання, результатом якого був паралелізм декількох приголосних у

ролі функціонально тотожного звукового комплексу того самого кореня і ряд кореневих варіантів із римованими фінальними компонентами, а саме, **'eu-*, **bheu-*, **gheu-*, **keu-*, **leu-*, **seu-*, що їх автор розглядає як генетично споріднені структурні варіанти того самого ранньоіндоєвропейського (чи навіть доіндоєвропейського) кореня **'au̯* зі спільним для них значенням „гнути, крутити, вити”. Разом із тим слід підкреслити, як це неодноразово робив і сам О. С. Мельничук, що запровадження ним до дослідницького апарату етимологічних студій зазначених нових принципів жодним чином не відкидає основних методологічних засад порівняльно-історичного мовознавства, зокрема, необхідності неухильного врахування звукових законів, а лише доповнює ці перевірені часом та науковою практикою засади, конкретизуючи й уточнюючи межі та можливості їх застосування.

Не менш привертали увагу академіка й питання, пов'язані з вивченням іншого аспекту будови етимологічних гнізд, а саме, встановлення та аналіз їхньої цілісної семантичної структури і, відповідно, дослідження смислової динаміки етимонів та її закономірностей. У цьому плані ним було визначено два важливі, ба навіть необхідні дослідницькі напрямки. По-перше, це попереднє визначення найдостовірнішого вихідного мінімуму лексичного складу відповідного етимологічного гнізда. Це має супроводжуватися окресленням семантичного поля, пов'язаного з даним лексичним мінімумом; зазначене поле може бути більш або менш широким, але в будь-якому разі воно має бути цілісним, внутрішньо зв'язним. Пізніше Олександр Савич загострив цю свою тезу, зазначаючи, що зіставлення лексичного матеріалу не повинно обмежуватися одиницями з тотожною чи виразно близькою семантикою, а мусить брати до уваги й можливість таких випадків генетичної пов'язаності, коли формально відповідні лексеми мають цілковито відмінні й позірні у жоден спосіб не споріднені значення [4, с. 196–203].

Причину таких випадків учений вбачав у тому, що група кореневих варіантів могла мати первісно не дуже чітко диференційовану семантику, на підставі чого у споріднених мовах розвивається такий комплекс похідних лексичних значень, кожне з яких виявляє виразну близькість із суміжним значенням, але при цьому може й не мати нічого спільного з найбільш віддаленим (тобто виявляти риси того, що після Людвіга Вітгенштайна стали називати „сімейною подібністю”).

Отже, саме семантичний критерій далі виступає як необхідний, хоча й недостатній, фактор для включення того чи іншого нового елемента до складу гнізда; натомість цей чинник, поряд із певними фонетичними підставами, є достатнім для залучення такого елемента до розгляду як наразі гіпотетичного гніздового компонента і для подальшої верифікації версій щодо його походження і генетичної належності.

До цього можна додати, що вивчення смислових та семантико-дериваційних зв'язків між гніздовими елементами з точки зору цілісної семантичної структури гнізда не лише оптимізує реконструкцію семантичної структури і системи значень відповідних праформ (або й узагалі уможливило саму постановку такого дослідницького завдання) і збагачує традиційну проблематику кореневої етимології за рахунок встановлення словотвірного та ономасіологічного потенціалу етимонів, але також робить можливою реалізацію деяких інших дослідницьких програм у галузі історико-етимологічного дослідження лексики. Маємо тут на увазі проведення зіставно-типологічних студій, пов'язаних із конфронтаційним дослідженням гнізд з точки зору їхньої семантичної будови, причому як гніздових фрагментів, так і цілісних гніздових семантичних структур, належних у першу чергу до тих гнізд, етимони яких виявляють смислову співвіднесеність чи пов'язаність [9]. Результатом таких конфронтаційних студій є, зокрема, встановлення випадків

семантичного паралелізму і у цей спосіб більш чи менш типових моделей смислового розвитку, які у свою чергу покликані служити ще ефективнішим засобом контролю етимологізування та верифікації вже висунутих етимологічних версій.

Таким чином, навіть цей стислий огляд доробку академіка Мельничука в царині слов'янської та індоєвропейської компаративістики й етимології представляє цього вченого як визначного новатора, напрочуд багатостороннього лінгвіста, ерудита і поліглота, як невтомного трудівника на ниві вітчизняного мовознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лосев А. Ф. О типах грамматического предложения в связи с историей мышления / А. Ф. Лосев // Знак. Символ. Миф. – М. : МГУ, 1982. – С. 280–408.

2. Лукінова Т. Б. Створення „Етимологічного словника української мови” – важливий етап порівняльно-історичного вивчення слов'янської лексики / Т. Б. Лукінова // Мовознавство. – 2008. – № 2 / 3. – С. 24–39.

3. Мельничук А. С. Вопросы реконструкции лексического состава праязыков / А. С. Мельничук // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. – М. : Наука, 1991. – С. 5–14.

4. Мельничук А. С. Корень **kes-* и его разновидности в лексике славянских и других индоевропейских языков / А. С. Мельничук // Этимология 1966. – М. : Наука, 1968. – С. 194–240.

5. Мельничук А. С. Об одном из перспективных видов этимологического исследования /

А. С. Мельничук // Проблемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии. Программа. Тез. докл. – М., 1966. – С. 11–12 (повний текст див в: Этимология 1967. – М. : Наука, 1969. – С. 57–67).

6. Мельничук О. С. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов / О. С. Мельничук, В. Т. Коломієць // Слов'янське

мовознавство. XI Міжнар. з'їзд славістів. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 98–112.

7. Меркулова В. А. (інформаційне повідомлення в розділі „Научная жизнь”) / В. А. Меркулова // Вопросы языкознания. – 1967. – № 4. – С. 126–130.

8. Черниш Т. О. Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового підходу в етимологічних дослідженнях О. С. Мельничука / Т. О. Черниш // Мовознавство. – 2001. – № 6. – С. 50–56.

9. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: гніздовий підхід: монографія / Т. О. Черниш. – К. : ВПЦ ВСН, 2003. – 480 с.

REFERENCES

1. Losev A. F. O tipah grammaticheskogo predlozhenija v svjazi s istoriej myshlenija / A. F. Losev // Znak. Simvol. Mif. – M. : MGU, 1982. – P. 280–408.

2. Lukinova T. B. Stvorenja „Etimologichnogo slovnika ukrains'koi movi” – vazhlij etap porivnjal'no-istorichnogo vivchennja slov'jans'koi leksiki / T. B. Lukinova // Movoznavstvo. – 2008. – № 2 / 3. – P. 24–39.

3. Mel'nichuk A. S. Voprosy rekonstrukcii leksicheskogo sostava prajazykov / A. S. Mel'nichuk // Sravnitel'no-istoricheskoe izuchenie jazykov raznyh semej. Leksicheskaja rekonstrukcija. Rekonstrukcija ischeznuvshih jazykov. – M. : Nauka, 1991. – P. 5–14.

4. Mel'nichuk A. S. Koren' *kes- i ego raznovidnosti v leksike slavjanskih i drugih indoevropskih jazykov / A. S. Mel'nichuk // Jetimologija 1966. – M. : Nauka, 1968. – P. 194–240.

5. Mel'nichuk A. S. Obodnom iz perspektivnyh vidov jetimologicheskogo issledovanija / A. S. Mel'nichuk // Problemy slavjanskih jetimologicheskikh issledovanij v svjazi s obshhej problematikoju sovremennoj jetimologii. Programma. Tez. dokl. – M., 1966. – P. 11–12 (povnij tekst div v: Jetimologija 1967. – M. : Nauka, 1969. – P. 57–67).

6. Mel'nichuk O. S. Glibinni etimologichni zv'jazki v leksici slov'jans'kih mov / O. S. Mel'nichuk, V. T. Kolomijec' // Slov'jans'ke movoznavstvo. XI Mizhnar. z'izd slavistik. – K. : Nauk. dumka, 1993. – P. 98–112.

7. Merkulova V. A. (informacijne povidomlennja v rozdili „Nauchnaja zhizn'”) / V. A. Merkulova // Voprosy jazykoznanija. – 1967. – № 4. – P. 126–130.

8. Chernysh T. O. Pro teoretiko-metodologichni zasady zastosuvannja gnizdovogo pidhodu v etimologichnih doslidzhennjah O. S. Mel'nychuka / T. O. Chernysh // Movoznavstvo. – 2001. – № 6. – P. 50–56.

9. Chernysh T. O. Slov'jans'ka leksika v istoriko-etimologichnomu visvitlenni: gnizdovij pidhid: monografija / T. O. Chernysh. – K. : VPC VSN, 2003. – 480 p.

T. O. Chernysh,

Doctor of Philology,

Professor at the Institute of Philology,

Taras Shevchenko National University of Kyiv,

14 Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine,

tel. : +38(44)239-33-02,

philology.knu.ua

**ON THE CONTRIBUTION OF THE ACADEMICIAN
O. S. MELNYCHUK TO THE THEORY
AND METHODOLOGY OF COMPARATIVE-HISTORICAL
AND ETYMOLOGICAL STUDIES**

Assessing O. S. Mel'nychuk's contribution to the theory and methodology of comparative and etymological studies, the author concentrates on the innovative features of the word family approach, used by the scientist in his own research in this field.

Key words: word family approach, the Indo-European languages, the Slavonic languages, etymon, derivation, etymology, comparative studies, semantics, phonetic correlation.

Надійшла до редакції 12.09.2016 р.